

vállalta el, s mint ilyen, szakértelemmel tett eleget kötelezettségeinek. A vármegyei élet mozgalmában is részt vett, s a bizottságokban, mint a kereskedelmi érdekeltiség képviselője működött közre.

- Gyergyócsomafalva monográfiájának első kötetéből ide kívánkoznak a következő sorok: „A megnövekedett lakosságú község 1878-ban 44000 Forinttal megépítette a mai fényes templomot, amelyet Fogarassy Mihály erdélyi püspök Szent Péter és Pál tiszteletére felszentelt. A munkálatokat csíktaplocai Száva Kristóf örmény kereskedő vállalta, aki maga mellé vette a gyergyószentmiklósi Kiss Sándort, mint munkavezetőt, akiből később építőmester lett.”(255. lap) „Az anyagot a község maga ígért meg, a követ maga horda ki. Téglát maga vettetett. (...) Kivette haszonbérbe a vaslábi mészkő hegyet, haza hordták a mészkövet Csomafalvára, s itt égették ki a szükséges meszet. A kő, porond, téglák és fa összehordásánál minden igazbarommal bíró gazda tett 72 napot, azaz hetvenkétszer kellett elmenni, a merre parancsolták. Vagyis egy-két kőműves és építőmester irányítása mellett (...)mindent maguk végeztek, beleértve a fuvarozást is.” (252. lap)

* * *

Margittal Gábor

Hétezer fej

Betelt a pohár 1915. július 14-én. **Ahmed Dzsemal**, Szíria katonai kormányzója **Resid** pasához, az észak—mezopotámiai **Diyarbakir** parancsnokához fordult: nyomatékosan kéri, vessenek véget az Eufrátesz szennyezésének. Három hete ugyanis megállás nélkül özönlnek lefelé az örmény hullák a folyóban, valószínűleg eltorlaszolódnak, és elviselhetetlen büzt ontanak a környékbeli településekre. Dzsemal a környezetkímélőbb hamvasztást javasolja a tábornoknak. A déli tartományok katonai parancsnokai eközben arról tájékoztatják a belügyminisztériumot, hogy a patakokat, tavakat, országutakat ellepik az asszony és gyermekhullák, mivel a csapatmozgások miatt nincs idő a tetemek elégetésére. Sok százezer oszló hulla szerte az *Oszmán Birodalomban*.

Hogy mi ösztönözte a törököket arra, hogy teleszórják örmény holttestekkel az anatóliai, szíriai utakat, hogy hol nyilvános főtéri akasztásokkal, a bebörtönzött értelmiség, papság agyonverésével, sivatagba, éh és szomjhalálba deportálásokkal, szabadcsapatok tömegmészárlásaival eltüntessenek a becslések szerint másfél millió örményt és csaknem félmillió asszirt - tetszik, nem tetszik, ez ma a török történelem egyik kulcskérdése. Természetesen nem tetszik: az *örmény holokauszt* kétségbeesetten leplezett bűne és elfojtott büntudata egyike azoknak a rothasztó erőknél, amelyek homállyal és zürzavarral töltik meg a törökök történelmi identitástudatát, mely már amúgy is eléggé megingott **Atatürk** és az ifjútörökök óta.

Törökországban manapság mindenki a legnagyobb erőbedobással felejt, csak a kurdok nem. Sőt, ők kénytelenek egyre élesebben emlékezni nagyapáik véres történeteire. Elég indokot találnak azokban arra, miért nem érdemes feszegetni a nemzeti függetlenség problémáját a XXI. századi Törökországban sem. A kurdkérdésre adott török feleletekben, ha ezerszer fojtottabb brutalitással is, de ugyanaz a könyörtelen történelemszemlélet és többségi nemzettudat munkál, ugyanaz a nagybirodalmi homogenitás igény és oszmán ösztön, mint egykor az örmények mozgolódására adott válaszokban vagy korábban a délszláv és görög lázongások leverésében.

Hitler „szellemeskedése” olyan mértékben igazolódhat, hogy talán maga is meglepődne. 1939. augusztus 22-én, pár nappal Lengyelország lerohanása előtt beszédet tartott a katonai parancsnokoknak Obersalzbergben. Utasított „*minden lengyel vagy lengyelül beszélő férfi, nő és gyermek irgalom és könyörület nélküli meggyilkolására*” - ezzel a mondattal egészítve ki a parancsot: „*Ki emlékszik már az örmények kiirtására?*” Tényleg: ki emlékszik ma már az örményekre?

Törökországban jóformán senki és mindenki. A történelemkönyvek, a helybéli útikalauzok, a műemlékek tájékoztató táblái mélyen hallgatnak róluk. S minthogy képesek úgy szólni **Akhilleuszról**, **Héraklészről** vagy a preszokratikus filozófia bölcsőiről, a kis-ázsiai hellén gyarmatvárosokról, hogy közben meg sem említik a görögöket, nem meglepő, hogy Van vagy északkeleti határvidék történelmi városai a lehető legbiztonságosabb távolságra kerülnek az örmény kontextustól. A törökök gyakorlatias katonanépként a múlt homogenizációjára is ugyanazzal a hévvel törekednek, mint egykor Armenia megtisztítására és eltörökösítésére. Ugyanolyan konok és ravasz hadjáratot folytatnak ma is a történelem megszállásáért és elhódításáért, mint amikor a megszálló cári csapatokat verték ki Erzerumból vagy Trabzonból. Az örmény jelenlét, az örmény kultúra mégis ott kavargat a megtisztított felszín alatt, veszélyt jelentve Törökország tüzzel-vassal megteremtett szellemi egységére.

Ettől persze még nem lesz kevésbé halott a másfélezer éves anatóliai örménység. Az ellenség likvidált és láthatatlan. Láthatatlan városokban, láthatatlan utcákon, zugokban folyik tovább élete, s bár a hozzájuk

köthető épületek, térszeletek pusztulnak, azért az örmény múlt: a bazárok zárkózott kereskedő népének, a mozlim áradatban élő keresztény parasztságnak és a nyugati iskolákban nevelkedett értelmiségnek az emléke még nem halványult el egészen. Hat még, de már alig érezhető: furcsa kis mellékízként van jelen a kultúrák kis-ázsiai pilárfjában. Aki sétát tesz Aleppo vagy Damaszkusz örmény negyedében, a gyanakvó, védekező pökhendiségbe burkolózó kaukázusi arcokat szemlélve kitapinthatja, milyen hangulata lehetett az örmény világnak Törökországban.

Sokféle bevált módja van a függetlenségi törekvések elaltatásának, de a törökök megtalálták a legprecízebb, leghatékonyabb technikát. Mestermunkát végezve kiküszöbölték az apellátát, a revíziót, a kárpótlást és a visszatérés minden lehetőségét. Jóval mozgékonyabbak voltak, mint a németek: a végelgyengüléssel küszködő, többfrontos háborút vívó Oszmán Birodalom néhány nap alatt könnyedén szervezte meg a halál logisztikáját, s egyetlen év leforgása alatt megoldotta az örménykérdést. De ehhez már kevesek voltak a szultán elpuhult vezírjei és agái: ide az ifjútörökök hideg szenvedélye, cinizmusa és körültekintő intellektusa kellett, amely példaértékűvé tette a genocídium megszervezését. És a lekötelezettek adósságtudata kellett ide, azoké, akiket az örmények korábban mélyen leköteleztek: a török forradalmárok számtalanszor kaptak tőlük menedéket és pénzsegélyt, miközben a szultán elleni puccsuk tervét szövögették.

Minden holokaoszt csoda: az elemi, az olajozott - **Hannah Arendt** szavával élve, a banális csodája. Mindig fölfoghatatlan marad, hogy egy pár zokni engedelmes összehajtogatása és bőröndbe csomagolása miképpen indíthatja el azt a könyörtelen szükségszerűséggel zajló folyamatot, amelynek végén a gázkamra vagy a sivatagi éhhalál áll. Hogy irodisták unott strigulái vasúti alkalmazottak, fuvarosok, rendvédelmiek, orvosok kötelességtudó serénykedése miképp vezethet el milliók köddé válásához. A pogrom a hamis elégtételt követelő, szenvedélybeteg csöcseléké. A népirtás a türelmesen, makacsul karrierista alkalmazottaké. Ebben az esetben még a katona vagy a felfegyverzett fegyenc is a mézszárlás hosszú távú, gondos erőbeosztást igénylő, mindennapos ritmusú technikájára rendezkedik be. Gondoljunk csak Szerebrenicára!

Ám az örményirtás, mint minden „etnikai tisztogatás”, ennél is több: bürokratikus és rituális elemek szennyes keveréke. A hatalmas kiterjedésű birodalom szétszórt örmény közösségeit Konstantinápolytól Vanig összegyűjteni, a vezetőket és az értelmiséget elkülöníteni, a hadsereg örmény származású katonáit leszerelni és munkaszázadokba osztani, majd az útjavító munkálatok elkészültével e csapatokat likvidálni, az irreguláris cheték fosztogatózásait és tömegmészárlásait országszerte koordinálni, végül az összes transzportot a sivatagi *Deir-ez-Zorban* összpontosítani tiszteletre méltó adminisztrációs feladatsor. Hiszen a mennyiséggel meg kellett birkózni; ám a törökök nem maradtak alul e küzdelemben. Csak egy példa: 1915. novemberében *Schacht* doktor, a törökökkel szövetséges német hadsereg katonaozosa tárgyyszerű jelentést küldött a szíriai sivatagból - az Eufrátesz partján összesen hétezer levágott örmény fejét számlált meg. Vagy emlékezzünk meg Aleppo nehéz helyzetbe került deponálási biztosáról, aki a belügyminisztérium anyagi támogatását sürgette, jelezvén, hogy a tartomány önerőből képtelen fedezni az árván maradt örmény gyermekek elpusztításának költségeit. Végül az efféle gondok megoldódhattak valahogy, mert 1916. április 15-én, amikor az orosz hadsereg elfoglalta a Fekete-tenger menti *Trapezuntot* (a mai Trabzont), ahol hónapokkal azelőtt virágzó keresztény közösség élt, a városban már nem találtak élő örményt.

Csak hogy a matematikai lelkiismeretesség nem volt elegendő a feladat eminens végrehajtásához. A genocídiumok szertartásos mélyrétegén az emberben lappangó misztikus állat élőszködik: a templomégető, az asszonygyalázó, a papgyilkos, a tanárákasztó, a faj- és vértisztító. Minden népirtási folyamatban hemzsegek a szakrális jelképek: a nemzeti-felekezeti büszkeséget felmutató, a törzsi összetartozást és akcióegységet, valamint a hódítás/pusztítás történelmi jogfolytonosságát bizonyító harci lobogók és légionárius jelvények, mindhalálig védett szent helyek rajzai; a tömegsírok fölő szvasztikák, égi szimbólumok emelkednek - a legsárosabb, legpokolibb tettek igazolásául. Jelkép feszül jelkép ellen, megindul az attribútumok, a városnevek, a múltak cseréje: megkezdődhet a nagyszabású kultúrafalás.

Két nagy mitológia ütközött össze abban az elhúzódo folyamatban, amelynek végére az örménység együttműködő kisebbségből az Oszmán Birodalom leggyűlöltebb népévé vált. De nem pusztán **Jézus** és **Mohamed** életmódparancsa vagy etikája szegeződött egymásnak.

Hogy mi az örmények mítosza?

Az örmény birodalomnak nem volt szerencséje: a mienkénél is robbanékonyabb ütközőzónában igyekezett különállását, létét fönn tartani. Nomád és városi civilizáció, terjeszkedő hordák és hanyatló nagybirodalmak, keresztények és tűzimádók, hittérítők és hittartók csaptak össze Armenia területén. A **Nagy Sándor** halála óta csatatérre vált ország lakói a szakadatlan menekülésben, akár a gyakran megtizedelt és

pelyvaként szétszórt zsidóság, kizárólag műveltségükbe, szellemi identitásukba kapaszkodhattak; bárhová vetette is őket a sors. Annak tudatába például, hogy 301-ben az örmény birodalom lett a világ első keresztény állama, amelyet soha nem sikerült hitében megingatni: hiába ostromolták a perzsák Zarathusztranokkal, s a perzsákat megtérítő mozlím hódítók sem tudták jobb belátásra bírni őket. (Ahogy később az iszlamizáció vagy halál alternatíváját kínáló törökök sem.) És kapaszkodhattak annak emlékezetébe is, hogy egy szerzetes, bizonyos Mastoc, aki később Meszrop néven vált ismertté, az egyházfő megbízásából 400 körül megalkotta a teljes örmény ábécét, az egyik legtökéletesebb fonetikus írásrendszert. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a nyelv, s vele a történelmi önazonosság tudata fennmaradt, így az örmény kultúra nem folyt egybe a perzsákéval vagy a szírékével. Még ki sem hűlt az új alfabétum, Meszrop és tanítványai sebtiben lefordították mindazt, amit olvasni érdemes az antik görög irodalomból. Nehéz elképzelni ezt a szellemi ősrobbanást: egy nemzet büszkeségből, önvédelemből, polgári civilizáltságból saját írást teremt a semmiből; s alig kezd csírázni a hazai irodalom, amikor már rendelkezésre áll **Homérosztól Hippokratészig** a világkultúra. Ez az egyetemesség próbája - amint **Gábrriel Liiceanu** román filozófus írja esszéjében. Ennek tudatába valóban jó kapaszkodni.

Nem csoda, ha a nagybirodalmak közötti lavírozásban a betű, a kulturális önérzet mitológiája tartotta a lelket ebben az ingatag történetű és fátumú népben. Csakhogy azzal elválaszthatatlanul egybeforr a diaszpóralét, a bolyongás, az üldöztetés mitológiája is. Mindezt a kívülálló ellenszenves tulajdonságok sztereotípiáivá is átértelmezhetette: felfuvalkodottsággá, elkülönüléssé, élősködéssé, könyvmolyi esetlenséggé vagy beteges gyanakvássá. A zártság és elszigetelődés mítoszai könnyedén átváltódhatnak a titokzatosság, a cselszövés ezoterikus mítoszaivá, egész közösségeket borítva be a boszorkányság, a vérvád pogrom közeli légkörével. Persze az igazsághoz hozzátartozik az is, amit egy rabbi fogalmazott meg: sosem tudni, kívülről vagy belülről építik-e elszántabban a gettó falait.

S akkor még nem szóltunk az örmény mitológiában lappangó, annak végső értelmet adó megváltástanról: a régi függetlenség, a revízió vágyálmáról...

Hogy mi a törökök mítosza?

Magától értetődően megalapozó a nomád lovas katona létfelfogása, amely sokkal mélyebben gyökerezik az iszlámnál, a dzsihád és a határ menti harcok, a kardjával vallást terjesztő, a kereszténységet mind nyugatabbra visszaszorító gázi eszméjénél. A törökök az első világégés alatt - a birodalmi létért küzdve - már csak a dicső lófarkas múlthoz fordulhattak vigaszért és harci kedvért: míg az örmények az önállóság, ők a nagyság álmait álmodták, nem fojtván el az uralom reflexeit. S bár nem kell szégyenkezniük háborús teljesítményükért, úgy tetszik, a hódító, bekebelező, lerohanó, ütő és futó könnyűlovas múlt fogságában ragadtak, az örmények és asszírok kiirtásával afféle második nomád honfoglalást hajtva végre. Mindezt valójában elfedte az oszmán kor monumentalitása, a világhódító nép áhítatos képe önmagáról, a soknemzetiségű impérium egyeduralkodó, harcias népéről. Noha manapság az ataturki örökség hangsúlyos része az oszmán múlttól, a hódító szemlélettől való makacs távolságtartás, Törökország kisebbségpolitikájában és militáns életfilozófiájában nem lehet észre nem venni a leigázott népekkel, a rájuk-kal való birodalmi bánásmód nyomait. Nem meglepő hát, hogy a török mitológia lényege is a kiválasztottság tudata, akár az örményé; ám az egyik katonai, a másik értelmiségi eszmény. Ezt a különbséget két amerikai örmény úgy fogalmazta meg az örmény holokausztról folytatott beszélgetésünkben, hogy szerintük nem tehettek semmit az örmények a deportálások során: „Csak nézzenek rájuk: a törökök vérbeli harcosok (warriors), míg mi - mondjuk - szellemi emberek” - mondták csodáló irtózáttal és némi öniróniával.

Persze előfordulhat, hogy a két mitológia küzdelme nem más, mint maga is mitológia, s a népiértésben csupán nyersen és célratorően megfogalmazott etnikai érdekek érvényesültek - mindenféle mélykék metafizika nélkül. Csak Törökországban és az események pontos ismeretében győződhet meg az ember ennek ellenkezőjéről. Arról, hogy az anatóliai népiértésben az egyik mitologikus „mi”-tudat tört a másik teljes megsemmisítésére, mert nem szenvedhette azt a kulturális természetű lázadást, amellyel a törökországi örmények megpróbálták az oroszokat fölhasználni az oszmánok ellen. A katona halálos veszedelmet látott az agyafúrt intrikusban, a mozlím gázi megundorodott az amúgy sem túlságosan rokonszenves Jézus hitűtől, mert hazáját világméretű keresztény összeesküvéstől féltette - talán nem is alaptalanul. Az ellentétes nemzetkarakterek leszűkültek a másik fél tudatában: a szellemi zártság örmény mitológiájává vált a törökök szemében, míg a hódító képét elnyomta a hóhérez az örmények rémálmaiban.

Ezt a szellemi bizalomvesztést, ezt a törést súlyosbította s tette halálossá egy idegen áramlat, amely az ifjú törökök ereiben sűrűsödött holokauszt ideológiává.

Folytatjuk (Megjelent a Magyar Nemzet 2005. május 7-i számában)